

KUR'AN AÇISINDAN DİNDEN DÖNME (İRTİDAT) VE CEZASI APOSTASY AND ITS PUNISHMENT IN TERMS OF QUR'AN

Şükrü AYDIN*

Öz

İnsanların bir inancı tercih etmeleri, din, inanç ve düşünce özgürlüğü öteden beri insanlığın gündeminde olan önemli konulardan biridir. Küreselleşen bir dünyada bu konunun daha da önemsendiği ve güncelliğini koruduğu söylenebilir.

Geçmiş tarihte bir inancı, mezhebi veya düşünceyi dayatma uğruna insanlık birçok savaşlara ve acılara maruz kalmıştır. Günümüzde de bazı bölgelerde bu türden kamplaşmalara tanık olmaktayız. Belli bir inanç veya mezhep mensuplarının kendileri dışındakilere öteki gözüyle bakarak onlara karşı her türlü şiddeti mübah görme eğilimi taşıdıkları görülmektedir.

Bu bağlamda İslâm dinini seçme daha sonra bu dinden dönme diye isimlendirebileceğimiz irtidat eylemi ve dinden dönenin (mürted) durumu, cezası ve nasıl bir muameleye tabi tutulacağı öteden beri Müslüman âlimler tarafından da tartışılmış ve bu hususta değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu makalede klasik dönemlerde dinden dönen mürtedin hayat hakkı olmadığı şeklindeki baskın görüşe rağmen, günümüzde bu olaya Kur'an ayetleri perspektifinde nasıl yaklaşılması gerektiği hususunun incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Din, Ridde / İrtidat, Mürted.

Abstract

Preference of a belief, freedom of religion, belief and thought has been one of the important issues of the human agenda since before now. It can be said that this issue is more cared about and has maintained to be relevant in this globalised world.

In previous centuries, humanity was exposed to many wars and grieves for the sake of imposing a belief, sect or thought. We, nowadays, witness such social polarizations in some regions as well. It is observed that the members of some certain beliefs and sects have the tendency to see all kinds of violence to the ones against them permissible since they look at them as the others.

Within this scope, apostasy, which we can define as choosing Islam as their religion and then apostatising it, the case of apostates, their punishments and what sort of treatment they will receive has been discussed; and various opinions have been put forward on this matter all along. In this manuscript, in spite of the dominant opinion that the apostate had no right to live during classical times, it is aimed to investigate how the issue should be approached from the perspective of Qur'anic verses.

Keywords: Qur'an, Religion, Apostasy, Apostate.

Giriş

Sözlükte geri çevirmek, kabul etmemek, döndürmek anlamlarındaki “redd” (رد) kökünden türemiş olan irtidat (الارتداد) ve ridde (الردة) sözcükleri aynı manada bir isim olup dönmek,¹ gelinen yoldan geri dönmek gibi anlamlarda kullanılır.² Bu dönme mekansal olduğu gibi, “İçinizden kimi bildiği şeylerin hiç birini bilemez hale geldiği ömrünün en kötü zamanına kadar geri götürülür.”³ ayetinde ifade edildiği gibi bir halden başka bir hale dönüşmek şeklinde de olur.⁴ Bununla birlikte “ridde” sözcüğü sadece küfür anlamında kullanılırken, “irtidat” sözcüğü; ان الذين ارتدوا على ابدانهم “Kendilerine doğru yol açıkça belli olduktan sonra, yine de eski inançlarına dönenlerin (yaptıklarını) şeytan kendilerine güzel göstermiş ve kendilerini boş şeylerle umutlandırmıştır”⁵ ve فارتد

*Yrd. Doç. Dr., Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, sukru.aydin@batman.edu.tr.

¹ Mecdu'ddin Muhammed b. Ya'kub el-Firûzâbâdi, (1977-1983). *Kâmûsu'l-Muhît*, Kahire: Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, I, 291; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, (ty.). *Lisânu'l-Arab*, (Thk.: Abdullah Alî el-Kebir - Muhammed Ahmed Hasbullah - Haşim Muhammed eş-Şazeli), Kahire, Dârü'l-Meârif, III, 1621; Seyyid Muhammed Murtazâ ez-Zebidi, (1965-2004). *Tâcü'l-Ârûs min Cevâhiri'l-Kamûs*, (Thk.: Mustafa Hicazî - Abdussettar Ahmed Ferrac, v.dğrl.), Kuveyt: et-Turâsu'l-Arabî, VIII, 90.

² Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal el-İsfahânî, (ty.). *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, (Thk.: Muhammed Seyyid Keylânî), Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfes. 192-193; Eyyub b. Musa el-Hüseyinî el-Kefevî Ebu'l-Bekâ, (1995). *el-Külliyât Mu'cem fi'l-Müstalihat ve'l-Furûkul-Lüğaviyye*, (Thk.: Adnan Derviş - Muhammed el-Misrî), Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Baskı., s. 477.

³ Nahl, 16/70.

⁴ Ebu Muhammed Abdülhak b. Ğalib İbn Atiyye el-Endelûsî (2001). *Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri Kitabî'l-Aziz*, Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, VI, 235.

⁵ Muhammed, 47/25.

بصیرا "Görme yetisi ona geri döndü"⁶ ayetlerinde görüldüğü gibi hem küfür hem de başka hususları kapsayan bir kullanıma sahiptir.⁷

Terim olarak irtidat; İslâm'dan herhangi bir dine dönme şeklinde ifade edilir. Burada kişinin İslâm'dan çıkıp önceki dinine veya başka bir dine dönmesi arasında bir fark yoktur. Dolayısıyla ridde ismi ser'i manada İslâm dininden çıkmayı ifade eden bir kavram sayılmıştır.⁸ Örneğin kişi İslâm'dan sonra küfre dönerse; ارتد فلان عن دینه (falan kişi dininden döndü) şeklinde söylenir.⁹ Dinden dönen kişiye ise mürted denir.¹⁰

Genelde iki tür irtidattan söz edilir: Müslüman bir ailede doğan bir kişinin daha sonra dinden dönmesi¹¹ ki bu fitrî irtidat, diye isimlendirilir.¹² İrtidatın diğer türü ise; önceden kâfir olan bir kişinin Müslüman olması ardından tekrar küfre dönmesi¹³ ki bu da millî / dinî irtidat olarak isimlendirilir.¹⁴

1. Kur'an'da İnanç ve Düşünce Hürriyeti

Kur'an'da insanların inanmaya zorlanmayacakları, bunun tamamen onların özgür tercihlerine bağlı olduğu ifade edilir. "Eğer Rabbin dileyseydi yeryüzündekilerin hepsi ama hepsi inanırdı; o halde sen (bu gerçeğe rağmen) yine de inanmaları için insanlara baskı mı uygulayacaksın."¹⁵ ayetinde de belirtildiği gibi akıl irade yeteneği ile donatılmış insanoğlu bunun bir gereği olarak inanıp, inanmamakta serbest bırakılmıştır. Nitekim bir sonraki ayette; "O aklını kullanmayanların üzerine pislik yağdırır."¹⁶ şeklindeki vurgu da bu gerçeği pekiştirmektedir.¹⁷

Yüce Allah din ve inanç alanını zorlama ve baskıya bağlı kılmamıştır.¹⁸ Hiç kimse dine girmeye zorlanmadığı gibi, dinden çıkmaya da zorlanamaz. Bu prensip; "Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğru ile eğri yol birbirlerinden ayrılmıştır."¹⁹ ayetiyle de gayet açık bir şekilde ifade edilmekte ve İslâm'ın kılıç zoruyla yayıldığı şeklindeki iddiaları da çürütmektedir.²⁰ Dolayısıyla inanç ve düşünce açısından her türlü zorlamanın (ikrah) geçersiz olduğu açık bir şekilde ifade edilen bu ayette aynı zamanda zorla din değiştirmenin ya da insanları baskıyla İslâm'ı kabule zorlamanın hiçbir temele dayanmadığı gerçeği de ortaya çıkmaktadır.²¹ Baskıyla inançları yok edip ortadan kaldırmak mümkün olsaydı İslâm'ın kendisi bu kadar yayılma imkânı bulamazdı. İnsanlara inançlarından dolayı baskı yapıldığında inançlarından vaz geçmiş gibi görünürler. Fakat inançlarını kalplerinde gizlerler. Ayrıca kendilerine bu yüzden baskı yapan topluma ve yöneticilere düşman olurlar. Bu da toplumun içten içe kemirilmesine yol açar. Savaş dini yaymak için değil, aksine dine, inanca ve düşünceye yapılan saldırıları ortadan kaldırmak, inanç özgürlüğünü sağlamak için yapılır.²²

İnsanların inanıp ya da inanmamasının kendi özgür tercihlerine bırakıldığı Kur'an'da şöyle ifade edilir: "De ki, hak Rabbinizden (gelmiş) dir. Artık ona dileyen inansın dileyen inkâr etsin."²³ Başka bir ayette ise şöyle buyrulur. "Biz insanlığın kurtuluşu için hakikati ortaya koyan bu ilâhî kelâmı indirdik sana. Kim (buna sarılarak) doğru yola ulaşmayı seçerse bu kendi lehinedir ve kim de (yoldan) saparsa yine kendi aleyhine sapsın olur. Sen onlardan dolayı sorumlu değilsin."²⁴

⁶ Yusuf, 12/96.

⁷ el-İsfahânî, *Müfredât*, 192-193; el-Kefevî Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s.477.

⁸ İbn Atiyye *el-Muharrerü'l-Veciz*, II, 332.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 1621; ez-Zebidî, *Tâcü'l-Ârûs*, VIII, 90.

¹⁰ ez-Zebidî, *Tâcü'l-Ârûs*, VIII, 91.

¹¹ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm el-Endelûsî, (ty.). *el-Muhallâ*, (Thk.: Ahmed Muhammed Şakir), Mısır, Matbaatu'n-Nahda, XI, 188; Muhammed Hüseyin Fadlallah, (1998). *Min Vahyi'l Kur'an*, Darul-Melâk, Beyrut: IV, 200.

¹² Fadlallah, *Min Vahyi'l Kur'an*, IV, 200.

¹³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, XI, 188; Fadlallah, *Min Vahyi'l Kur'an*, IV, 200.

¹⁴ Fadlallah, *Min Vahyi'l Kur'an*, IV, 200.

¹⁵ Yunus, 10/99.

¹⁶ Yunus, 10/100.

¹⁷ Said Şimşek (2016), *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Beyan Yayınları, II, 578.

¹⁸ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (1998). *el-Keşşâf 'an Hakâiki Çavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, (Thk.: Adil Ahmed Abdu'l-Mevcud - Ali Muhammed Muavviz), Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, I, 476; Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (1981). *Mefatihü'l-Çayb (et-Tefsiru'l-Kebîr)*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, VII, 15.

¹⁹ Bakara, 2/256.

²⁰ Ahmed Mustafa el-Merağî (1946). *Tefsîru'l-Merağî*, Mısır: Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi, III, 16-18.

²¹ Muhammed Esed (2001). *Kur'an Mesajı*, (Çev.: Cahit Koytak - Ahmet Ertürk), İstanbul: İşaret Yayınları, 3. Baskı, 249. Dipnot, s. 78.

²² Şimşek, *Kur'an Tefsiri*, I, 274.

²³ Kehf, 18/29.

²⁴ Zümer, 39/41.

"Allah inancınızdan dolayı sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara nezaketle ve adaletle davranmanızı yasaklamaz; çünkü Allah, adil davrananları sever. Allah, yalnızca, inancınızdan dolayı size karşı savaşan ve sizi anayurdunuzdan süren veya (başkalarının) sizi sürmesine yardım edenlere dostlukla yaklaşmanızı yasaklar ve içinizden onlara dostluk gösterenlere gelince, gerçek zalimler işte onlardır."²⁵ ayetinde Müslümanların kendi inançlarını benimsemeyenlere karşı tutumları onların düşmanlıkta aktif olup olmamalarına endekslenmektedir.²⁶

"O halde (ey Peygamber!) öğüt ver; senin görevin yalnız öğüt vermektir. Sen onları (inanmaya) zorlayamazsın."²⁷ "Sana düşen sadece insanlara ayetlerimizi tebliğ, bize düşen ise onları hesaba çekmektir."²⁸ gibi ayetlerden inanç ve düşünceden dolayı bu dünyada bir cezalandırmanın söz konusu olmadığı bunun karşılığının ahirette olacağı, bu dünyadaki cezalandırmanın sosyal hayatın kurallarını ihlal veya kamusal düzeni tehdit gibi eylemlerin sonucunda olacağı anlaşılmaktadır.²⁹ Bu ayetin hükmü bazı müfessirlerin iddia ettikleri gibi savaşı emreden "kıtal" ayetleriyle de neshedilmiş değildir.³⁰

2. Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ebubekir Dönemindeki İrtidat Olayları

Kaynaklarımızda, toplam on bir irtidat hadisesinden söz edilir. Bunlardan üçü Peygamberin (sav) vefatından önce diğer irtidat hadiselerinin yedisi ise Hz. Ebubekir döneminde, birisi de Hz. Ömer döneminde meydana gelmiştir.³¹

Hz. Peygamber zamanından beri belli dönemlerde dinden dönme olayları meydana gelmiştir. Bunların içinde salt dinden dönenler için herhangi bir ceza uygulandığına dair bir kanıt yoktur.³² Dolayısıyla Hz. Peygamber'in hayatı boyunca salt irtidattan dolayı herhangi bir mürtedi öldürmediği söylenebilir.³³

Hz. Peygamber'in öldürülmelerini emrettiği mürtetlere gelince; bunlardan kimi dinden dönmekle birlikte yalancı peygamber olduğunu iddia etmiş, kimi de bununla yetinmeyerek toplu isyanlarda bulunmuş hatta bazı İslâm beldelerini istila etmişler. Şehrin valisini ve bazı memurları oradan çıkarmış, çok sayıda Müslüman'ı öldürmüşler. Bunlardan meşhur olan Müseylimetü'l Kezzap yalancı peygamber olduğunu iddia etmekle yetinmeyip, Hz. Peygamber'e (sav) arzın yarısı senin, yarısı da benim olsun, kendinden sonra peygamberliği bana bırakman şartıyla sana inanırım şeklinde küstahça teklifte bulunmuştur. Hz. Peygamber (sav) de ona; "Şüphesiz yeryüzü Allah'a aittir. Ona kullarından dilediğini varis kılar"³⁴ ayetiyle cevap göndermiş ve daha sonra Hz. Ebubekir döneminde yapılan savaşta öldürülmüştür.³⁵

Hz. Peygamber (sav) döneminde Esved el-Ansî de Yemen'de peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmış birçok kabileyi zorla kendisine boyun eğdirip itaat altına almıştı. Bununla da kalmayıp San'a valisine hücum ederek, zekât memurlarını da oradan çıkarmıştı. Durum Hz. Peygambere bildirilince Hz. Peygamber Müslümanların direnmelerini ve Esved'e karşı koymalarını emretti. Hz. Peygamber vefat etmeden bir gün önce de bu isyan bastırılmıştır.³⁶

²⁵ Mümtehin, 60/8-9.

²⁶ Esed, *Kur'an Mesajı*, 29. Dipnot, s.1126.

²⁷ Gâşiye, 88/21-22.

²⁸ Ra'd, 13/40.

²⁹ Şimşek, *Kur'an Tefsiri*, V, 432.

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (ty.). *et-Tıbyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, X, 338-339; Muhammed Tahir İbn Âşûr, (1984), *et-Tahrîr ve't-Tenwîr*, Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, XXX, 307.

³¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 254; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XII, 21; el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, VI, 141.

³² Taha Cabir Alvânî (2006). *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, Kahire, Mektebetu's-Şurûku'd-Devliye, 2. Baskı, s. 10.

³³ Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Hüseyin Bedruddin el-Aynî (ty.). *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, XXIV, 80.

³⁴ A'râf, 7/128.

³⁵ Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm (1914). *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (Thk.: Mustafa es-Sekâ, v.dğrl.), Kahire: Tüراسu'l-İslâmî, II, 600-601; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 252 - 253; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XII, 21; Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, (ty.), *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire: V, 154-162; Elmalılı Hamdi Yazır (1971). *Hak Dinî Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat, III, 1715; Mustafa Fayda (2008). *"Ridde Olayları"*, DİA, Ankara: TDVY, XXXV, 91-92; Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Dâvud el-Belâzurî (1987), *Futuhu'l-Büldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 122, 130, 153-155; Mehmet Salih Arı (1996), *Hz. Ebubekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul: Beyan Yayınları, s. 119-121.

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 252; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XII, 21; Hasan İbrahim Hasan, (1985). *İslâm Tarihi*, (Çev.: İsmail Yiğit - Sadrettin Gümüş), İstanbul: Kayhan Yayınları, II, 18.

Peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkanlardan biri de Esedoğullarından Tulayha b. Huveylid idi. Hz. Paygamber (sav) onun üzerine Halid b. Velid'i gönderdi. Şam'da yapılan savaşta yenilgiye uğradı. Sonra da Müslüman oldu.³⁷

Aslında bu yalancı peygamberlerin etrafında toplanan Arapların tümü onların gerçekten peygamber olduklarına inanmıyorlardı. Onların büyük bir kısmı Kureys'in liderliğinden ve bazı sorumluluklardan kurtuluşu ve belli çıkarları umuyorlardı.³⁸

Hz. Ebubekir dönemindeki ridde savaşları incen inceye düşünüldüğünde onlarda hem siyasi hem de dini boyutun olduğu çok rahatlıkla görülebilir. Onun; "Ben namazla zekâtın arasını ayıranlarla savaşırım" sözü de bunu gösterir. Hz Ebubekir'in bu tutumu "din" kavramının; inanç, yasa, otorite, itaat ve boyun eğme gibi esasları içeren anlam kapasitesine sahip olmasına dayanıyordu.³⁹ O bu tutumuyla akide ve şeriat arasına onları birbirinden ayıran bir çizgi koymamıştır. Hz. Ömer'in ona; "Allah'tan başka ilah olmadığını inkâr etmedikleri halde onları nasıl öldürürsün?" şeklindeki itirazında "din" kavramının sınırlı boyutta düşünülmesi yaklaşımının etkisinden söz edilebilir. Hz. Ebubekir'in bu tutumu Hz. Ömer'in de bu olaya genel ve kapsamlı boyuttan bakmasında etkili oldu. Çünkü irtidat edenlerin yönelmiş oldukları bu sapkınlık ümmetin varlığını, kanunları ve devletin egemenliğini ortadan kaldırmayı hedeflemektedir.⁴⁰

Hz. Ebubekir döneminde "Ey Peygamber, bundan sonra artık onların mallarından Allah için sundukları şeyleri kabul et."⁴¹ ayetindeki emri yanlış ve maksatlı olarak kendi kişisel arzu ve heveslerine göre yorumlayıp, Peygamber (sav) hayatta olmadığı için artık bize zekât vermek düşmez diyerek, zekât ve namaz arasına fark koyanlar dini değiştirenler kapsamında görüldüğü için onlarla savaşılmıştır.⁴² Burada dinden dönmekten (irtidat) ziyade, "Dinini değiştireni öldürün" hadisinin değişik versiyonlarında hadisin metindeki *بِئْتِكُمْ*⁴³ *غَيْرَ*⁴⁴ *خَالَفَ*⁴⁵ sözcüklerinde olduğu üzere kişinin bulunduğu dinin bazı esaslarını ve hükümlerini değiştirmeye ya da onlara karşı durmaya yönelik bir eylemi de söz konusu olabilir. Nitekim Hz. Ebubekir döneminde zekât vermeyenler Müslümandılar ve İslâm'dan çıkıp küfre girmemişlerdi. Onların mürted olduğuna asla hükmedilmeyeceği hususunda Hanefî ve Şafiî fakihler arasında bir ihtilaf da yoktur. Ancak onlar ayetin anlamı üzerinde oynayıp kendilerince bir hüküm çıkararak Hz. Ebubekir'e zekât vermeyi reddediyor ve o günkü yönetime muhalefet ederek başkaldırıyorlardı. Bu yüzden onlarla savaşılmış ve öldürülmüşlerdir.⁴⁶ Nitekim Müseylime, Tulayha ve Secâh gibi bazı yalancı peygamberler de namaz, zekât gibi bazı dini yükümlülükleri kendi taraftarlarından kaldırmış, haram olan bazı şeyleri onların işlemelerine izin vermişlerdi. Bu açıdan düşünüldüğünde hiçbir devletin kendi kanunlarının çiğnenmesine ve otoritesine baş kaldırılmasına izin vermeyeceği çok açıktır.⁴⁷

2. Kur'an'a Göre Dinden Dönme ve Cezası

Kur'an'da irtidattan söz eden ayetlerden anlaşıldığına göre; dinden dönenlerin cezası uhrevidir, dünyadaki cezaları ise, bütün amellerinin boşa gitmesi, şaşkınlık ve sapkınlık içinde yaşamalarıdır.⁴⁸ Çünkü irtidat kişisel iç dünyaya ait olan ve ancak uhrevi cezaya konu olabilecek bir alan olup tamamen hukuk otoritesinin kapsam alanı dışındadır.⁴⁹ Küfür ve irtidat gibi

³⁷ Zemahşeri, *el - Keşşâf*, II, 252; er-Râzi, *Mefatihü'l-Ğayb*, XII, 21.

³⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 19.

³⁹ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 175.

⁴⁰ Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 148-150.

⁴¹ Tevbe, 9/103.

⁴² Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şâtibî (1988). *el-İ'tisâm*, Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, II, 515.

⁴³ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî (ty.). *es-Sünen*, (Thk.: (Thk.: (Muhammed Nasiruddin el-Elbânî), Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', "Hudûd", (15, 1458), s. 345; Ebû Davûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, (1424). *es-Sünen*, (Thk.: (Muhammed Nasiruddin el-Elbânî), Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', "Hudûd", (32, 4351), s. 780.

⁴⁴ Malik b. Enes (1992). *el-Muwattâ'*, (Thk.: Beşşar Avvad - Ma'ruf, Mahmud Muhammed Halil), Beyrut: Müessesetu'r-Risale, "Hudûd", hadis no: 1761 II, 19; "Ruhûn", hadis no: 2987, II, 503.

⁴⁵ Ebu'l-Kasim, Taberânî (1992). *Mu'cemu'l-Kebir*, (Thk.: (Thk.: Beşşar Avvad - Ma'ruf, Mahmud Muhammed Halil), Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 11617 no'lu hadis, XI, 242.

⁴⁶ İbn Hazm, *Muhalla*, XI, 193.

⁴⁷ Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 149, 152.

⁴⁸ Ömer Rıza Doğrul (1947). *Tanrı Buyruğu*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 2. Baskı, Giriş Bölümü I, CCI - CCII, (201 - 202); Sahib Beroje, (2014), *Farklı Bakış Açılımlarıyla İrtidat Suçu ve Cezası*, Ankara: Fecr Yayınları, s. 50, 54-55; Ayrıca bkz., Bakara, 2/217; Mâide, 5/54; Âl-i İmrân, 3/86, 90 - 91; Tevbe, 9/66.

⁴⁹ Recep Ardoğan (2015). "Tarihsel Nedenler ve Teorik Sakıncalarıyla İslâm'da İrtidatın Cezalandırılması -Teolojik Yaklaşım-", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 26. Sayı, s. 329.

eylemler kişi ile Rabbi arasındaki bağı koparır. Bu kökten bir kopuş olduğundan dolayı hesap günü için iyilik namına değerlendirilecek bir şey kalmaz.⁵⁰

Kur'an'da dinden dönenlerden ve karşılaşacakları sonuçtan söz edildiği halde ölüm cezasından söz edilmemiş olması, ölüm cezasının sadece dinden dönmekten dolayı değil, bunun yanında Müslümanlara karşı savaş ve mevcut otoriteye isyan suçunun bir karşılığı olduğu anlayışını desteklemektedir.⁵¹ Yine Kur'an'da ifade edildiğine göre ehl-i kitaptan bazıları, asr-ı saadette İslâmiyet'i kabul eder gibi görünüp, daha sonra İslâmiyet'i gözden düşürmek için irtidat ederlerdi.⁵² Bunlar için de bir ölüm cezası asla söz konusu olmamıştır.⁵³ Ayrıca salt irtidat eyleminden dolayı dünyevi bir cezalandırma olduğuna dair fiilî ve takrirî bir sünnet örneği bulunmamaktadır. Peygamber (sav) döneminde irtidat ettiği bilinen bazı kişiler de bu cezayla cezalandırılmamışlardır.⁵⁴

Mürtedde ölüm cezasının uygulanması inanmadıkları halde can korkusuyla inandık diyenlerin sayısını arttıracığından dolayı pek de sağlıklı bir yaklaşım olarak görülmez. Yine mürtedden tövbe etmesinin istenmesi Kur'an'da pek çok ayette ifade edilen din ve vicdan özgürlüğü ilkesiyle de bağdaşmaz. Bir tövbenin geçerli olması ancak herhangi bir baskıya maruz kalmadan özgür iradeyle olmasına bağlıdır.⁵⁵

"Eğer Rabbin dileyseydi, insanları tek bir toplum yapardı. (Ancak böyle dilemediği içindir ki), onlar -Rabbinin sevgisine mazhar kıldıkları hariç- (kıyamete kadar) farklı görüşler savunmayı sürdürecektir."⁵⁶ ayetinde de ifade edildiği gibi Kur'an açısından sosyal ve siyasal çoğulculuk, farklı dinlerin bir arada barış içinde yaşayabilmeleri Yüce Allah'ın beşerî iradeye tanıdığı imkânla gerçekleşir.⁵⁷

İrtidat suçu ile ilgili bu farklı rivayet ve uygulamalar da göstermektedir ki, bu eylemin cezası farklı zaman ve koşullara göre yargıcın uygun gördüğü ta'zir cezasıdır.⁵⁸

Kur'an'da dinden dönen kişinin durumu bir ayette şöyle açıklanmaktadır: "Sizden kim dininden dönüp inkârcı olarak ölecek olursa, (iyi bilsin ki), dünyada ve ahirette amelleri boşa gitmiş olanlar işte bu gibilerdir. Cehennemlik olacak olanlar da bunlardır. Onlar orada ebedi olarak kalacaklardır."⁵⁹ bu ayette ifade edilen dünyadaki amellerinin boşa çıkması; irtidat ederek Müslümanlara tuzak kurma planlarının ve onları dinden döndürmek için çabalamalarının boşa çıkacağıdır. Çünkü Allah bu dini ona inananlar aracılığıyla güçlendirecektir.⁶⁰ Nitekim irtidattan bahseden başka bir ayette bu gerçek şöyle ifade edilir: "Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönecek olursa, (bilsin ki) Allah yakında onların yerine öyle bir topluluk getirecektir ki, Allah onları sevecek, onlar da Allah'ı sevecektir. Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurlu davranacaklar; Allah yolunda cihad edecekler ve bu uğurda hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmayacaklardır. Bu Allah'ın lütfudur ki, dilediğine verir. Allah ise lütf ve keremi pek geniş olan ve her şeyi hakkıyla bilendir."⁶¹ aslında bu ayetlerde kâfirlerin Müslümanları dinlerinden döndürmek için çabalamalarına karşılık Müslümanlardan böyle bir şeyin zuhur etmesinin uzak ihtimal oluşuna dikkat çekilir ve bu hususta gereken uyarı yapılır. Çünkü imanın tadına varmış bir kişinin ondan dönmesi kolay değil. Hakkı gerçek manada tanıyan kişi ondan kolay kolay vazgeçmez.⁶²

Yukarıda geçen ayetlerde de görüldüğü gibi dinden dönen için dünyevi herhangi bir cezanın düzenlenmediği çok açıktır. Ancak böyle bir kişinin Müslüman olduğu dönemlerde işlemiş olduğu salih amelleri küfre girmesiyle boşa gider. Dolayısıyla bu dünyada olsun, ahirette olsun onun için herhangi bir ödül söz konusu değildir. Böyle bir insanın kıyamette varacağı yer ise cehennemdir.⁶³ Bu dünyada ise ona Müslüman muamelesi yapılmaz. Yani Müslüman olmaktan dolayı elde edilmiş bazı haklardan yararlanamaz. Bu ayetler aynı zamanda Müslümanların buldukları din üzere devam etmelerini sağlamak

⁵⁰ Fadlallah, *Min Vahyi'l Kur'an*, IV, 195.

⁵¹ Hayreddin Karaman vd. (2014). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara, DİBY, II, 297.

⁵² Âl-i 'İmrân, 3 / 72.

⁵³ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, Giriş Bölümü I, CCII, (202); Beroje, *İrtidat Suçu ve Cezası*, s. 145.

⁵⁴ Aynî, *Umdetulkârî*, XXIV, 80; Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 10; İrfan İnce, (2008), "Ridde", *DİA*, Ankara: TDVY, XXXV, 89, 91.

⁵⁵ Ali Toksarı (2010). "Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete Göre Mürtedde Yapılması Gereken Muamele", *Bilimname*, XIX-2, s. 68.

⁵⁶ Hüd, 11/118.

⁵⁷ Ardoğan, "İslâm'da İrtidatın Cezalandırılması", s. 328.

⁵⁸ İlhami Güler (2001). *Dine Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, s. 158; Beroje, *İrtidat Suçu ve Cezası*, s. 155, 184.

⁵⁹ Bakara, 2/217.

⁶⁰ er-Râzi, *Mefatihü'l-Ğayb*, XI, 40.

⁶¹ Maide, 5/54.

⁶² İbn Atiyye *el-Muharreru'l-Veciz*, II, 332.

⁶³ Muhammed Abid el-Câbirî (2009). *Fehmu'l-Kur'ani'l-Hakîm*, en-Neşru'l-Mağribiyye-Dâru'l-Beydâ', III, 74.

için bir uyarı mahiyeti taşır.⁶⁴ Dolayısıyla bu ayetlerden imanın dünya hayatını güzelleştirdiği gibi ahiret hayatını da güzelleştirdiği sonucu çıkar.⁶⁵

Ayette dinden dönenler için va'dedilen azap ve amellerin boşa gitmesi ardında tövbenin olmadığı, yani ölüm anına kadar devam eden irtidat durumuna odaklanmıştır. İnkâr üzere ölme şartı başka bir ayette de şöyle geçmektedir: "İnkâra saplanıp da inkârcı olarak ölenlere gelince; bunlardan her biri (kendini kurtarmak için), dünya dolusu altını fidiye verse bile, asla kabul edilmeyecektir."⁶⁶ dolayısıyla bu ayetlerden mürtedin tövbesinin kabul edilme ilkesinin onun küfür üzere ölmemesi şartına bağlı olduğu çok açık bir şekilde ifade edilmektedir.⁶⁷ Bu ayette ifade edilen fidiye / bedel ise insanın kaçırıldığı bir şey için söz konusudur. Onlar da dünyada tövbe etme fırsatını kaçırdılar. Ahirette ise bunun yerini tutacak bir bedel yoktur.⁶⁸ Nitekim Kur'an küfürden sonra tövbe edip inananlar için bağışlanma olduğunu bildirir.⁶⁹ İmandan sonra kâfir olup, bu küfrünü arttıranları yani hayatlarının sonuna kadar kâfir olarak devam edenleri ise Ahirette azabın beklediğini haber verir.⁷⁰

Ayetin zahirinden anlaşıldığına göre irtidat eden kişi küfür üzere öldüğü takdirde ayetteki hükümlerin kapsamına girer. Ancak kişi mürted olduktan sonra pişman olup tekrar Müslüman olursa bu hükümlerin hiç birisi onun üzerine sabit olmaz. Nitekim kelimacılar da iman ve küfrün geçerliliğini ölüm anındaki durumla ilişkilendirirler. Yani iman ancak iman üzere ölmeye, küfür de küfür üzere ölmeye bağlıdır.⁷¹ Bu bağlamda İmam Şafiî (ö. 204/820)'ye göre irtidat eden bu hal üzere ölmedikçe geçmişte yaptıkları ameller boşa çıkmaz. İmam Ebû Hanife (150/767)'ye göre ise irtidat eden daha sonra Müslüman da olsa geçmişteki amelleri boşa gider.⁷² Örneğin kişi hac görevini yerine getirdikten sonra irtidat eder, daha sonra Müslüman olursa İmam Malik (ö.179/795) ve Ebû Hanife'ye göre tekrar hacetmek üzerine farzdır. Şafiî'ye göre tekrar hacetmesine gerek yoktur. Zira daha önce bu görevi yerine getirmiştir.⁷³

"Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönecek olursa, (bilsin ki) Allah yakında onların yerine öyle bir topluluk getirecektir ki, Allah onları sevecek, onlar da Allah'ı sevecektir"⁷⁴ ayetinin bağlamında bireysel olarak dinden dönenlerden söz edildiği gibi, toplu olarak da dinden dönenlerden söz edilebilir.⁷⁵ Bu ayet önceki ve sonraki ayetlerle birlikte dikkate alındığında⁷⁶ bir toplum Müslümanlara karşı Müslüman olmayanların destekçisi durumuna dönüşmüşse onlardan olacak ve dinden dönmüş kabul edilecektir. Nitekim bu topluluğun yerine gelecek olan topluluğun özellikleri anlatılırken; Onların inananlara karşı alçak gönüllü, inkâr edenlere karşı ise güçlü ve onurlu davranacakları vurgulanır.⁷⁷ Dolayısıyla bu ayet Müslümanların düşmanlarıyla dost olanların dinden çıkma riskiyle karşı karşıya bulunacağı şeklinde ileride meydana gelecek bazı olaylara da işaret eder.⁷⁸

İnsanlar arasında mürtedin öldürülmesinin yaygın bir kanaat olması onun sahihliğini göstermez. "Dinde zorlama yoktur"⁷⁹ ayeti mürtedin öldürülmesinin haram olduğunu açıkça bildirir. Bu ayet insanları zorla Müslüman yapmanın imkânsızlığını gösterdiği gibi, onların zorla Müslüman olarak kalmalarının imkânsızlığını da gösterir.⁸⁰ Bu yüzden ridde savaşları irtidat edenleri kuvvet kullanarak tekrar ayırdıkları dine döndürmek değildir. Aksine onların vatandaşı

⁶⁴ Ebu Tayyib Sıddık Han b. Hasan b. Ali b. Lütfullah el-Hüseyni, el-Kannevci (1996). *Fethu'l-Beyân fi Mekasidil-Kur'an*, (Thk.: Abdullah b. İbrahim el-Ensari), Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, I, 437; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (1994). *Fethu'l-Kadir*, (Thk.: Abdurrahman Umeyra), b.y.y.: Dâru'l-Vefâ, I, 385.

⁶⁵ Fadlallah, *Min Vahyi'l Kur'an*, IV, 191; Ayrıca bkz., Nahl, 16/97.

⁶⁶ Al-i İmrân, 3/91.

⁶⁷ er-Râzî, *Mefatihul-Ğayb*, VI, 39; Fadlallah, *Min Vahyi'l Kur'an*, IV, 199.

⁶⁸ Seyyid Muhammed Hüseyin et-Tabatâbaî (1997). *el-Mizân fi Tefsiri'l- Kur'an*, (Thk.: Şeyh Hasan el-A'lemî), Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuat, III, 391.

⁶⁹ Bkz., Al-i İmrân, 3/86-90.

⁷⁰ Bkz., Nisâ, 3/137; Ayrıca bkz. Fadlallah, *Min Vahyi'l Kur'an*, IV, 199-200.

⁷¹ er-Râzî, *Mefatihul-Ğayb*, VI, 38.

⁷² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 425; el-Kannevci, *Fethu'l-Beyân*, 437; el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî*, II, 136.

⁷³ İbn Atiyye *el-Muharreru'l-Veciz*, II, 333; Fadlallah, *Min Vahyi'l Kur'an*, IV, 198.

⁷⁴ Mâide, 5/54.

⁷⁵ Şimşek, *Kur'an Tefsiri*, II, 70.

⁷⁶ Bkz., Mâide, 5/51-53, 55-58.

⁷⁷ Şimşek, *Kur'an Tefsiri*, II, 71.

⁷⁸ Süleyman Ateş (1989). *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, III, 17.

⁷⁹ Bakara, 2 / 256.

⁸⁰ Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, s. 159.

oldukları devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlamaktır.⁸¹ Bu husustaki hadislerin önemli bir kısmı sahih olmayıp zayıftırlar. Bu kapsamda en büyük delil; "*Dinini değiştireni öldürün*"⁸² şeklinde rivayet edilen hadistir. Aslında İmam Şâfiî'nin de savunduğu hadis Kur'anı neshedemez ilkesi⁸³ bu sorunu çözer. Çünkü dinini terk edenin öldürüleceği Kur'an'da geçmez. Dolayısıyla bu hadisin metin açısından da Kur'an'la çeliştiği görülmektedir. Nitekim Kur'an'da irtidattan söz eden ayetlerin hiç birinde ölüm ya da maddi bir ceza öngörülmesi değildir. Hatta bu ayetlerden birinde; "*İnanıp sonra inkâr eden, sonra tekrar inanıp yine inkâr eden ve (böylece) inkârları arttıkça artanlara gelince; Allah onları hiçbir şekilde bağışlayacak ve doğru yola ulaştıracak değildir.*"⁸⁴ tarzında mükerreren meydana gelen bir irtidattan bahsedildiği halde, bunların hiç birinde bu şekilde dinden dönenleri öldürün diye bir emir mevcut değildir.⁸⁵ Kur'an'ı açıklama konumunda olan hadisi bu pozisyonundan kaydırıp, çok sarıh olan bir ayetin önüne geçirme şeklindeki bir uygulama da son derece tehlikeli ve sakıncalı bir tutumdur. İnsan hayatına bunca değer veren Kur'an, ona verilecek ölüm cezasını da ancak sübutu ve dalaleti kat'i olan bir nass'la onaylar.⁸⁶ Bu hadisin isnad açısından mürsel oluşu ve rivayet zincirinin de tedlis, inkita' gibi problemlerden söz edilmesi, haber-i vahidin hadler konusunda yeterli delil sayılmaması, gibi nedenler hadisin sıhhatini ve bu hususa dayanak kılınmasını zayıflatmaktadır.⁸⁷ Nitekim bu hadisi rivayet edenler arasında olan İkrime bazı hadis âlimlerince cerh edilmiş ve yalancılıkla itham edilmiştir.⁸⁸ Ayrıca bu tür hadislerin "muanan" ve "müenen" türden olmaları, şüpheli durumlarda hadlerin düşürülmesi ilkesi de bu cezanın önünde önemli bir engeldir.⁸⁹ Bu hadisin بَدَّلَ / غَيَّرَ (dinini değiştiren) sözcükleriyle ifade edilen rivayetin yanında;⁹⁰ "dinini terk edip, toplumu bölüp parçalamaya çalışan",⁹¹ "Allah'a ve Resulü'ne karşı savaşmak üzere"⁹² (dinden ve itaatten) çıkan" gibi değişik rivayet versiyonları da vardır.⁹³ Bundan maksat Müseylime, Tulayha, Secâh gibi peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan kişilerin namaz ve zekât gibi dinin özünde, esaslarında bazı değişiklikler yapma eylemleri olabilir.⁹⁴ Yahudilerin irtidat edenini ölümle cezalandırmalarının etkisiyle böyle bir hadisin uydurulmuş olması da kuvvetle

⁸¹ Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 149.

⁸² Tirmizî, "Hudûd" (15, 1458), s. 345; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el -Kazvinî İbn Mâce, (1417). *es-Sünen*, (Thk.: Muhammed Nasıruddin el-Elbânî), Riyad: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', "Hudûd", (20, 2535), s. 432; Ebû Davud, "Hudûd", (32, 4351), s. 780; Ebû Abdırâhman Ahmed b. Şuayb, en-Nesâî, (ty.). *es-Sünen (Bişerhi's-Suyûtî ve's-Sindî)*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 5. Baskı, "Tehrimü'd-Dem", (37; 4070, 4071, 4072, 4073, 4074, 4076), VII, 120-121; Nitekim 23 Ocak 2014 Perşembe günü yayımlanan "Milliyet Gazetesinde" Kocaali Müftülüğü Resmi İnternet sitesinde bu hadisin verilmesine dikkat çekilmiş ve Müftülüğün çok tartışılacak yorumlara yer verdiğine değinilmiştir. O tarihte Müftülüğün resmi internet sitesi dondurulduğu için bu bilgiye ulaşamadık. Bu husustaki bakış açısına açıklık getirmesi açısından 1985 yılında İslâm Tarihi Profesörü Ahmet ÖNKAL'la yapılan bir röportajda kendisinin bu tarihten 8-10 yıl önce yaşamış olduğu bir anısını dile getirdiği bölümü vermeyi uygun görüyoruz: "İslâm'a merak salmış, bazı sorularına cevaplar arayan bir Fransız'la, yanında Fransızca bilen 3-5 Müslüman genç de olduğu halde bir mecliste beraber bulunduk. Söz döndü dolaştı ve din değiştirme konusuna geldi. Bir gencimiz -herhalde merakından olacak- Fransızca kendi cevaplarında din değiştirme olayının nasıl karşılandığını, ailenin, halkın, kilisenin tepkisinin ne olduğunu sordu. Fransız gayet rahat: "Efendim, bizde fikir ve inanç özgürlüğü var. Bu nevi hadiseleri hiç kimse garip karşılamaz; gayet normaldir," cevabını verdi. Şimdi merak sırası Fransız'a gelmişti. Bu kez o sordu: "Peki, sizde din değiştirme nasıl görülüyor, bu konuda İslâm'ın hükmü nedir?" Hazirûndan ahkâm kesmeye hevesli biri hemen atıldı ve önünü-sonunu, yerini-durumunu düşünmeden: "İslâm'dan çıkan mürteddir; mürted ise öldürülür!" deyiverdi. Fransız şaşırıp, bunu hiç kabullenmedi ve "Ben hümanist veçhesi içerisinde İslâm'ı merak ediyordum. Siz ve diğer Müslümanlar da hep; "dinde zorlama yoktur; İslâm'da inanç ve ibadet hürriyeti vardır," diyordunuz. Ama sayet şimdi söylediğiniz gibi İslâm'da dininden ayrıldığı için bir cana kıyma varsa ben bu İslâm'da yokum, deyip kalktı ve bıraktı gitti. Başlangıçtan beri bu Fransız samimi mi idi, onu bilemiyorum. Ama bildiğim bir şey varsa burada tedricin uygulanmaması telâfisi mümkün olmayan bir hata idi." *İktibas Dergisi*, Ankara, Nisan / 1985, c: 5, Sayı: 100, s. 26.

⁸³ Subhi es-Salih, (1988). *Mebâhis, fi Ulûm i'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 17. Baskı, s. 261; Abdulbasit Saltekin, (2015). *Fıkıh Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicri III. ve IV. Asırlarda Usûlü Görüşler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.220.

⁸⁴ Nisâ; 4/137.

⁸⁵ Hayri Kırbaoğlu, (2002). "İslâm'a Yamanan Sanal Şiddet Recm ve İrtidat Meselesi," Ankara: *İslâmiyat*, V-1, s. 129.

⁸⁶ Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 125.

⁸⁷ Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 118, 124; İrfan, İnce, "Ridde", *DİA*, XXXV, 91; Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, s. 158; Kırbaoğlu, "Recm ve İrtidat", s. 129.

⁸⁸ Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi (1985). *Siyeru A'lami'n-Nübelâ'*, (Thk.: Şuayb Arnaud), Beyrut: Müessesetu'r-Risale, V, 21-28; Ebu Abdillâh Muhammed İbn Sa'd (1990). *et-Tabakatu'l-Kubra*, (Thk.: Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, II, 294; V, 221, 224; İnce, "Ridde", *DİA*, XXXV, 91.

⁸⁹ Kırbaoğlu, "Recm ve İrtidat", s. 128-129.

⁹⁰ Malik, *Muvattâ'*, Hudût, hadis no: 1761, II, 19; Ruhûn, hadis no: 2987, II, 503.

⁹¹ Ebû Davûd, *Sünen*, (Hudut, 32; 4352), s. 780; Nesâî, "Tehrimü'd-Dem", (37; 4032, 4033, 4034, 4035), VII, 107-108.

⁹² Bkz., Maide, 5/33.

⁹³ Ebû Davûd, *Sünen*, (Hudut, 32; 4353), s. 780; Karaman, v.dğrl., *Kur'an Yolu*, I, 343.

⁹⁴ Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 152.

muhtemeldir.⁹⁵ Dolayısıyla Yahudilikte görüldüğü gibi geçmiş toplumlardaki belli bir toplumsal, dinî egoizmi ve tekeli anlaşıyor beraberinde getiren ego-santrik bir varlık ve güvenlik anlayışı, mensubu olduğu toplumu, grubu, cemaati veya dini terk edip, başka toplumlara veya dinlere yönelmeyi (irtidat) oldukça sert bir tepkiyle karşılamakta ve bu eylemin cezasının da çok sert olması gerektiği şeklinde bir tutuma sahip olmaktadır.⁹⁶

Ayrıca bu hadis birçok yönden te'vile muhtaçtır. Te'vil edilmezse Müslüman olmayanın da dinini değiştirmesi caiz olmaz. Dolayısıyla bu sözden başka bir şeyin kastedildiği zorunlu olarak ortaya çıkar.⁹⁷ İmam Malik'e göre bu hadiste kast edilen İslâm'dan çıkıp başka bir dine girmektir.⁹⁸ Aslında bu hadisi rivayet eden, hadisin vürudunun sebebinin, zamanının ve mekânının açıklamaz. Sanki bu dini oyuncak haline getiren, ona bir inanıp bir vazgeçen Yahudilerin kendi aralarındaki komplocu tutumlarını tehdit kapsamında,⁹⁹ savaş esnasında saf değiştiren,¹⁰⁰ ya da Peygamber'in (sav) huzuruna gelerek Müslüman olup, ona biat ettikten sonra irtidat ederek adam öldürme, silahlı gasp fiillerini işleyen Ureyne ve Uklin kabilesinden bir grup hakkında söylenmiştir.¹⁰¹ Zaten bu husustaki ağır cezayı öngören ayetler de esasen eşkiyalık, meşru nizama isyan, halkın mal, can ve namuslarına tecavüzün karşılığındaki suç ve cezayı konu edinir.¹⁰² O halde dinini değiştirenlerin öldürülmesi irtidat etme fikrinden çok, onların işledikleri cinayetlere karşı bir yargı kararı şeklindedir.¹⁰³

Sonuç olarak bu hususta dinini değiştiren, cemaatten ayrılan gibi farklı versiyonlara sahip hadisleri bir bütünlük içinde düşündüğümüzde irtidat eden bir kişi dinin esaslarıyla oynayıp onları değiştirmeye yönelir, düşmanla iş birliği yapıp devlete ve mevcut otoriteye isyan edip, silahlı bir eyleme girişirse öldürülmeyi hak eder. Bu da çok açık ve net bir durumdur. Bunda herhangi bir kapalılık söz konusu değildir.¹⁰⁴

Geçmişte olan irtidat olaylarını ve onlarla yapılan savaşları da bu bağlamda ele aldığımız zaman, bu savaşların bireysel tercihlere karşı olmasının ötesinde kamu düzenini bozmaya yönelik toplu isyan ve saldırganlık niteliği taşıyan hareketlere karşı olduğu anlaşılır. İrtidat eden kadınlara bu cezanın verilmemesi hükmü de bunu te'vid eder.¹⁰⁵ Bütün bunların yanında din ve vicdan özgürlüğünü ifade eden ayetler bağlamında da düşündüğümüzde Müslümanlarla savaşmayan, yönetime itaat eden mürtede ölüm cezası verilmeyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁶

Fakihlerin ve mezhep imamlarının kavli sünnet ve icmaa dayandırılan mürtedin öldürülmesi gerektiği şeklindeki görüşleri, devlete ve kanunlara isyan ile dinden dönme eyleminin birbirine karıştırılmasından kaynaklanır. Buradaki esas problem; irtidat dinden / İslâm'dan çıkmak mıdır, yoksa dine karşı durmak mıdır sorusuyla ortaya çıkan ince çizgiye yeterince dikkat edilmeyen aceleci hüküm verme tavrıdır.¹⁰⁷

Hz. Ömer'in de irtidat suçunu işleyeni hapse attığı şeklindeki bir uygulamasından söz edilir. İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714); mürtedin ebediyen tövbeye davet edilmesini gerektiğini ileri sürer. Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) de aynı görüşü benimsediğini söyler. Dolayısıyla fakihlerden bu gruba göre dinden dönen kişinin sürekli tövbesi istenir. Ancak öldürülmez.¹⁰⁸

⁹⁵ Şaban Ali Düzgün, (2012). *Din, Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, s. 149; "Ve Rabbin ismine küfreden mutlaka öldürülecektir. Bütün cemaat mutlaka onu taşıyacaklar." (Kitab-ı Mukaddes, "Levililer", 24/16); Başka milletlerin ilahlarına kulluk edenlerin öldürüleceği hususunda bkz., *Kitab-ı Mukaddes, "Tesniye", 13/6-15.*

⁹⁶ Ünver Günay (2010). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 9. Baskı, s. 475-477.

⁹⁷ Said, *Lâ İkrâhe Fi'd-Din*, s. 37.

⁹⁸ Malik, *Muvattâ'*, Ruhûn, hadis no: 2987, II, 503-504

⁹⁹ Said, *Lâ İkrâhe Fi'd-Din*, s. 37; Ayrıca bkz., Âl - i 'İmrân , 3 / 72.

¹⁰⁰ Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, s. 159.

¹⁰¹ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî (ty.). *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, "Hudûd" 86, VIII, 19-20; Ebû'l-Hüseyn Müslim (ty.). *el-Camiu's-Sahih*, (Thk.: Muhammed Fuad Abdulkaki), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut: "Kasame", (I, 1671), III, 1296; Nesâî, "Tahare", (I, 305), I, 158; "Tahrîmu'd - Dem", (37, 4040), VII, 99; Ebû Davud, "Hudûd", (32, 4364), s. 782; Tirmizî, "Tahare", Hadis no: 72, I, 106; Beroje, *İrtidat Suçu ve Cezası*, s. 71-72.

¹⁰² Bkz., Mâide, 5/33-34; er-Râzî, *Mefâtilu'l-Çayb*, XI, 214 - 215; Karaman, v.dğrl., *Kur'an Yolu*, II, 260-261; İnce, "Ridde", *DİA*, XXXV, 89.

¹⁰³ Ardoğan, "İslâm'da İrtidatın Cezalandırılması", s. 329.

¹⁰⁴ Bkz., Ebû Davud, "Hudûd", (32, 4364), s. 782; Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 155.

¹⁰⁵ Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, III, 1717; İnce, "Ridde", *DİA*, XXXV, 89, 91; Beroje, *İrtidat Suçu ve Cezası*, s.77, 152, 160-161, 180.

¹⁰⁶ İnce, "Ridde", *DİA*, XXXV, 90; Beroje, *İrtidat Suçu ve Cezası*, s. 163; Ayrıca bkz., Bakara, 2/256; Yunus, 10/99; Mümtehine, 60 / 8; Kâfirûn, 109/6; Nisâ, 4/90.

¹⁰⁷ Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 10, 15.

¹⁰⁸ Ebubekir Abdurrezzak İbn Hemmam es-Sen'ânî (1983). *el-Musannef*, (Thk.: Habiburrahman el-A'zamî), Beyrut: el-Mektabu'l-İslâmî, 2. baskı, Hadis No: 18696, X, 165-166; İbn Hazm, *Muhalla*, XI, 189-193.

Malik, Evzaî (ö. 157/774) ve Şafiî'ye göre, kadın mürted erkekte olduğu gibi öldürülür. Sevrî ve Ebû Hanife'ye göre kadın mürted öldürülmez.¹⁰⁹ Çünkü onda savaşçılık özelliği yoktur.¹¹⁰ Hanefiler bu görüşleriyle irtidatı salt dinden dönmek olarak değil de, dinden çıkarak aktif bir şekilde İslâm'a karşı savaş açma ve saldırgan bir tavır içinde olma özelliğine bağlamışlardır.

Bütün bu farklı görüşler ilk asırlardan beri dinden dönenlerin öldürülmesi hususunda icmanın gerçekleşmediğini de gösterir.¹¹¹

SONUÇ

Kişinin sağlam bir imana sahip olması hem dünya hem de ahiret açısından birçok güzellikleri beraberinde getirir. Bu özelliğe sahip bir birey kendisini bunlardan mahrum edecek bir eylemi veya davranış tarzını kolay kolay düşünmez ve benimsemeyiz.

Kur'an'da "Dinde zorlama yoktur" ilkesinden doğal olarak hiç kimsenin bir dini veya inancı benimsemeye veya onu terk etmeye zorlanamayacağı gibi bir sonuç çıkarılabilir. Bu açıdan Kur'an'da dinden dönen kişinin cezası amellerinin dünya ve Ahirette boşa gideceği ve ebedi cehennem hak edeceği şeklindedir. Bu da o kişinin tövbe etmeyip o hal üzere ölmesiyle ilişkilendirilmiştir. Yani sevabın boşa gidip yok olması ömür boyu küfürde devam etmeye, acıklı azabın yok olması da ömür boyu imanla yaşamını sürdürmeye bağlanmıştır.

Dünyevi açıdan dinden dönene yaşam hakkı tanınmaması şeklinde bir ceza Kur'an'da geçmez. Bir insana yaşam hakkı tanınmaması şeklindeki bir cezanın, sübutu ve delaleti kat'i olmayan bir nassa dayandırılması isabetli bir yaklaşım sayılmaz.

Dinden dönenlere yaşam hakkının tanınmamasının dayandırıldığı hadisler kısmen sorunlu olmakla birlikte yine de onları bir bütünlük içinde düşündüğümüzde onlarda da dine karşı çıkmak, yasaları çiğneyip devlete isyan etmek, dinin esaslarıyla oynayıp onları değiştirmeye yönelik eylemlerde bulunmak gibi savaş sebebi sayılan şeyler söz konusudur.

Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ebubekir dönemindeki dinden dönme olayları ve bunlara karşı askeri önlem alınması sadece dinden dönme eylemine karşılık olmayıp, onların düşmanla iş birliğine girmeleri, devlete isyan etmeleri ve silahlı terör eylemlerine bulaşmaları sebebiyledir.

İslâm'ın ilk asrından beri dinden dönen kişiye verilecek ceza ile ilgili farklı görüşler, farklı yaklaşımlar ve farklı uygulamalar da göstermektedir ki bu hususta bir icma' gerçekleşmemiştir.

Din ve vicdan özgürlüğünün bir gereği olarak mürtedin tövbe etmesi konusu da baskı ve zorlamaya bağlı olmayıp, kişinin kendi özgür iradesiyle yapacağı bir tercihe bağlı olmalıdır. Bir insanı ya ölüm ya da tövbe şeklinde iki seçenektan birini tercihe zorlamanın olabirliğini savunmanın da Kur'an ve sünnetin temel ilkeleri açısından uygun olmadığı çok açıktır.

KAYNAKÇA

- el-ALVÂNÎ, Taha Cabir (2006). *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, Kahire: Mektebetu's-Şurûku'd-Devliye.
ARİ, Mehmet Salih Arı (1996), *Hz. Ebubekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul: Beyan Yayınları.
ATEŞ, Süleyman (1989). *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
el-AYNÎ, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Hüseyin Bedruddin (ty.). *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî.
ARDOĞAN, Recep (2015). "Tarihsel Nedenler ve Teorik Sakıncalarıyla İslâm'da İrtidatın Cezalandırılması -Teolojik Yaklaşım-", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 26. Sayı, s. 311-330.
el-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Dâvud (1987). *Futuhu'l-Büldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
BEROJE, Sahip (2014). *Farklı Bakış Açılıyla İrtidat Suçu ve Cezası*, Ankara: Fecr Yayınları.
el-BUHARÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ty.). *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul.
DOĞRUL, Ömer Rıza Doğrul (1947). *Tanrı Buyruğu*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
DÜZGÜN, Şaban Ali (2012). *Din, Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yayınları.
EL-CÂBİRÎ, Muhammed Abid (2009). *Fehmu'l-Kur'ani'l-Hakîm*, el-Mağrib: en-Neşru'l-Mağribiyye - Dâru'l-Beydâ'.
EBU'L-BEKÂ', Eyyub b. Musa el-Hüseyinî el-Kefevî (1995). *el-Külliyyât Mu'cem fi'l-Müstalihât ve'l-Furûkûl-Lüğaviyye*, (Thk.: Adnan Derviş-Muammed el-Misrî), Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
EBÛ DAVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (1424). *es-Sünen*, (Thk.: (Muhammed Nasruddin el-Elbânî), Riyad: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzi'.

¹⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Kurtubî (2006). *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, (Thk.: Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî), Beyrut: Müessesetu'r-Risale, III, 429.

¹¹⁰ İbn Atiyye *el-Muharreru'l-Veciz*, II, 336.

¹¹¹ Alvânî, *Lâ İkrâhe fi'd-Din*, s. 19.

- ESED, Muhammed (2001). *Kur'ân Mesajı*, (Çev.: Cahit Koytak - Ahmet Ertürk), İstanbul: İşaret Yayınları.
- FADLALLAH, Muhammed Hüseyin (1998). *Min Vahyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Darul-Melâk.
- FAYDA, Mustafa (2008). "Ridde Olayları", *DİA*, Ankara: TDVY, s. 91-93.
- el-FİRÛZÂBÂDÎ, Mecdu'ddin Muhammed b. Ya'kûb, (1977-1983). *Kâmûsu'l-Muhît*, Kahire: Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb.
- GÜLER, İlhami (2011). *Dine Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- GÜNAY, Ünver (2010). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- HASAN, İbrahim Hasan (1985). *İslâm Tarihi*, (Çev.; İsmail YİĞİT - Sadrettin GÜMÜŞ), İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- İBN AŞÛR, Muhammed Tahir (1984). *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: ed-Dârû't-Tunusiyye.
- İBN ATİYYE, Ebu Muhammed Abdulhak b. Çalib el-Endelûsî (2001). *Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri Kitabı'l-Aziz*, Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said (1352). *el-Muhallâ*, (Thk.: Ahmed Muhammed Şakir), Mısır: Matbaatu'n-Nahda.
- İBN HİŞÂM, Ebu Muhammed Abdulmelik (1914). *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (Thk.: Mustafa es-Sekâ, v.dğrl.), Kahire: Tûrasu'l-İslâmî.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (1417). *es-Sünen*, (Thk.: Muhammed Nasıruddin el-Elbânî), Riyad: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- İBN MANZÛR, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem (ty.). *Lisanu'l-Arab*, (Thk.: Abdullah Ali el-Kebir - Muhammed Ahmed Hasbullah - Haşim Muhammed eş-Şazeli), Kahire: Dârû'l-Meârif.
- İBN SA'D, Ebu Abdillâh Muhammed b. Said (1990). *et-Tabakatu'l-Kubra*, (Thk.: Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut: Dârû'l Kutubi'l-İlmiyye.
- İktibas Dergisi (Ahmet Önkal'la Yapılan Röportaj)*, Ankara: Nisan / 1985, c: 5, Sayı: 100, s. 25-27.
- İNCE, İrfan (2008). "Ridde", *DİA*, Ankara: TDVY, s. 87-91.
- el-İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, (ty.). *Müfredâtu Elfazı'l-Kur'ân*, (Thk.: Muhammed Seyyid Keylânî), Beyrut: Dârû'l-Ma'rife.
- el-KANNEVCÎ, Ebu Tayyib Siddik Han b. Hasan b. Ali b. Lütfullah el- Hüseyini (1996). *Fethu'l-Beyan fi Mekasidi'l-Kur'ân*, (Thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî), Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- KARAMAN, Hayreddin vd. (2014). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: DİBY.
- KIRBAŞOĞLU, Hayri (2002). "İslâm'a Yamanan Sanal Şiddet Recm ve İrtidat Meselesi," Ankara: *İslâmiyat*, V-1.
- Kitab-ı Mukaddes (Eski-Yeni Ahid)* (1985). İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi.
- el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr (2006). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Thk.: Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî), Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- el-MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tahir (ty.). *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye.
- MÂLİK B. ENES (1992). *el-Muvatta'*, (Thk.: Beşşar Avvad - Ma'ruf, Mahmud Muhammed Halil), Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- el-MERAĞÎ, Ahmed Mustafa (1946). *Tefsîru'l-Merağî*, Mısır: Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin (ty.). *el-Camiu's-Sahîh*, (Thk.: Muhammed Fuad Abdalbaki), Beyrut: Dârû İhyâi't-Turâsî'l-Arabî. *Milliyet Gazetesi*, 23 Ocak 2014.
- en-NESÂÎ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, (ty.). *es-Sünen (Bişerhi's-Suyûtî ve's-Sindî)*, 5. Baskı, Beyrut: Dârû'l-Ma'rife.
- er-RÂZÎ, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (1981). *Mefatihü'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, Beyrut: Dârû'l-Fikr.
- es-SALÎH, Subhî (1988). *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârû'l-İlm li'l-Melâyin.
- SALTEKİN, Abdulbasit (2015). *Fıkah Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicri III. ve IV. Asırlarda Usûlî Görüşler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- es-SEN'ÂNÎ, Ebubekir Abdurrezzak İbn Hemmâm (1983). *el-Musannef*, (Thk.: Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut: el-Mektabu'l-İslâmî.
- eş-ŞATİBÎ, Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed (1988). *el-I'tisam*, Beyrut: Dârû'l- Kutubi'l-İlmiyye.
- eş-ŞEVKÂNÎ, ; Muhammed b. Ali b. Muhammed (1994). *Fethu'l-Kadîr*, (Thk.: Abdurrahman Umeyra), b.y.y.: Dârû'l-Vefâ.
- ŞİMŞEK, M. Sait (2016). *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- et-TABATABÂÎ, Seyyid Muhammed Hüseyin (1997). *el-Mizân fi Tefsiri'l- Kur'ân*, (Thk.: Şeyh Hasan el-A'lemî), Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbuat.
- et-TABERÂNÎ, Ebu'l-Kasım (1992). *Mu'cemu'l-Kebîr*, (Thk.: Beşşar Avvad - Ma'ruf, Mahmud Muhammed Halil), Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- et-TABERSÎ, Ebu Ali el-Fadl b. Hasan (2005/2006). Beyrut: *Mecma'ul-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Dârû'l-Ulûm/Dârû'l-Murtadâ.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (ty.). *es-Sünen*, (Thk.: (Muhammed Nasıruddin el-Elbânî), Riyad: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- TOKSARI, Ali (2010). "Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete Göre Mürtede Yapılması Gereken Muamele", *Bilimname*, XIX-2, s. 47-74.
- Et-TÛSÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ty.). *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârû İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (1971). *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat.
- ez-ZEBİDÎ, Seyyid Muhammed Murtazâ (1965-2004). *Tacü'l-Ârûs min Cevâhiri'l- Kamûs*, (Thk.: Musatafa Hicazî-Abdussettar Ahmed Ferrac, v.dğrl.), Kuveyt: et-Turasu'l-Arabî.
- Ez-ZEHEBÎ, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi (1985). *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, (Thk.: Şuayb Arnaud), Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- ez-ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer el-Harezmî (1998). *el-Keşşâf 'an Hakâiki Çavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, (Thk.: Adil Ahmed Abdu'l-Mevcud - Ali Muhammed Muavviz), Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân..